

RESSENYES

doi: 10.1344/Svmma2021.17.8

BADIA, Lola; CIFUENTES, Lluís; SALICRÚ I LLUCH, Roser (eds.), 2019. *La vida marítima a la Mediterrània Medieval: Fonts Històriques i literàries*. Rubí: Publicacions de l'Abadia de Montserrat-MMB, (Textos i Estudis de Cultura Catalana, 232).

El present volum monogràfic recull diversos estudis que són el resultat del segon seminari de caràcter interdisciplinari desenvolupat els dies 16 i 17 de juny de 2016 al Museu Marítim de Barcelona i que duia per títol “El mar, la navegació i la vida marítima a la Mediterrània medieval: testimonis cronístics, narratius i poètics”. El volum editat per Lola Badia, Lluís Cifuentes i Roser Salicrú i Lluch recull 16 estudis que corresponen a les contribucions més significatives del seminari.

La primera de les aportacions del present volum, Eduardo Aznar Vallejo, dedica la seva atenció a oferir-nos una visió dels viatges oceànics del mercader venecià Alvise Ca da Mosto. L'autor analitza els relats dels viatges del mercader a les costes de l'anomenada Senegàmbia. Aznar contextualitza l'autor amb dues paraules clau, mediterrani i mercader, i ens mostra clarament com la seva visió comercial queda reflectida en els seus relats, per bé que Aznar ens mostra com l'autor s'interessa, i així ho escriu, per una realitat ignota, estranya a la seva la qual mostra un interès en mostrar i explicar emprant tot un seguit de comparacions.

Rafael Beltran ens acosta a l'anàlisi de les campanyes marítimes del navegant Pero Niño. La seva recerca se centra especialment en el primer terç del segle XV i ens fa una biografia del personatge central del seu treball.

Michel Bochaca dedica el seu estudi a l'anàlisi del diari del capità Lucas di Masso i els seus viatges a Flandes i Portugal. L'autor, com ens té acostumats, espren les fonts per apropar-nos a dos exemples molt concrets i ens acosta a una doble experiència de la navegació, la dels seus protagonistes i les dels viatgers ocasionals.

Miriam i Lluís Cabré, per la seva part, analitzen el manuscrit 759 de la Biblioteca Universitària de Barcelona, datat a finals del segle XIV. Els autors se centren en els aspectes lingüístics, culturals y històrics del poema de vora de 600 versos apariats.

En cinquè lloc, Gabriel Ensenyat Pujol ens mostra com Ramon Llull, en les seves diverses obres, manifesta abundants coneixements de navegació. G. Ensenyat relata com Ramon Llull destaca la importància i valor del mariner i la marineria d'una forma que encara no s'havia fet per cap altre tractadista europeu.

Tot seguit, Francesca Español fa un viatge a través de la mar i l'espiritualitat. Centrant-se, principalment, en les Cantigas d'Alfons X el Savi, Español analitza tota una llista de miracles i prodigis relacionats amb el món naval i la navegació. Mostra com la gent que navegava cercava empara espiritual en moments de perill. Val la pena destacar la galeria que acompanya l'article que il·lustra molt i facilita la comprensió al lector.

L'aportació de Christine Gadrat-Ourfelli ens acosta a una realitat diferent de les que hem pogut anar veient en els estudis anteriors. La seva investigació ens acosta a la visió d'individus que vivien allunyats de la mar, però que es veien obligats a creuar-lo. C. Gadrat-Ourfelli ens mostra meravellosament la mirada de Ludolf de Sudheim i Felix Fabri d'un espai que no els era ni propi ni hi estaven familiaritzats però que a la vegada els despertava curiositat i sorpresa.

Més proper a la recerca sobre la prosa de Joan Roís de Corella és l'estudi de Francesc J. Gómez sobre la importància de les fonts clàssiques en les metàfores marineres d'Ausiàs March. Per bé que l'estudi està molt ben estructurat, s'hagués agraït un petit paràgraf a tall de conclusió per al lector menys habituat en la temàtica.

El treball de Raúl González Arévalo fa un salt i se centra en l'anàlisi de les cròniques ciutadanes, els diaris i memòries de viatges de la Florència baix medieval. Tal com diu l'autor, unes fonts que ens permeten veure com l'empresa de les galeres estatals fou un fet excepcional en la Mediterrània baix medieval. L'autor en destaca la importància pel fet de ser una merina mercant important constituïda i organitzada per una poderosa ciutat d'interior. L'estudi destaca per mostra la infrautilització d'algunes fonts que, realment, ofereixen més informació per a l'estudi i que ofereixen detalls que s'escapen en les fonts oficials.

David Guixeras i Sadurní Martí analitzen dos aspectes concrets en l'obra del prolífic monjo franciscà Francesc Eiximenis. En concret es tracten de l'estratègia en la guerra naval i de la importància i valor del comerç marítim. La primera part, centrat en la guerra naval, correspon a la anàlisi dels capítols 333-337. Eiximenis hi presenta dos escenaris, un d'atlàntic i un altre de mediterrani, n'esmenta les tipologies navals d'ambdós territoris. Ambdós autors mostren com F. Eiximenis proporciona diversos consells per a la guerra naval donats per diversos estudiosos de l'antiguitat. En segon lloc, els autors de l'estudi paren la seva atenció en el comerç i la seva importància per a Eiximenis. Els autors, de fet, destaquen com el poder municipal havia d'estimar més als mercaders que no pas als militars i religiosos.

Pel que fa a l'onzena contribució del volum, Roberta Morosini tracta com a Boccaccio no li eren estranyes les tradicions culturals marineres, per bé que cap reflectia les tensions contemporànies de l'autor ja que bevien de les fonts gregues i romanes. A més a més, R. Morosini mostra molt bé com a l'obra *De Mulieribus* la mar és una extensió espacial de la ciutat. Morosini explica com

l'assaig se centra en el viatge de diverses dones i deesses llegendàries i com, a diferència del Decameró, aquelles qui creuen la Mediterrània escollien navegar-hi lliurement per tal de fugir d'un perill.

Pel que fa a la cronística, en primer lloc, trobem l'estudi d'Antonio Musarra que se centra en l'anàlisi dels anomenats *Annales Ianuenses* i altres fonts genoveses del segle XII. Principalment, l'autor té la intenció d'evidenciar com per als genovesos la presència constant de la mediterrània va fer que aquesta fos mesura i norma de totes les coses. En aquest sentit, lluny de representar la mediterrània com un simple espai geogràfic, A. Musarra, ens mostra com aquestes fonts empenen la mar per a descriure'n les civilitzacions i fer-les comprensibles.

Seguint amb la cronística, Veronica Orazi ens presenta un estudi de diverses batalles navals que apareixen en la crònica de Ramon Muntaner. La investigadora destaca com l'estil narratiu de Ramon Muntaner no es correspon, necessàriament, amb la veritat històrica. En resum, V. Orazi se centra en la tècnica narrativa de Ramon Muntaner per a descriure les batalles navals i les terrestres. El fet més destacable del seu estudi és l'aportació conceptual que fa de la descripció de les batalles de les quals n'extreu que Muntaner sembla ser més fidel a l'hora de descriure batalles navals, d'una forma detallada i tècnica, més que no pas les terrestres, segurament influenciades per la literatura èpica o la narrativa cortesana i cavalleresca.

En aquest sentit, i seguint amb les batalles navals, Marta Peracaula i Xavier Renedo, ens presenten un estudi de cas sobre la batalla de Nicòtera (1282), un enfrontament entre Pere el Gran i Carles d'Anjou, en el context de les Vespres Sicilianes. La batalla de Nicòtera va ser un fet àmpliament documentat i que va generar molta literatura. Tanmateix, tal com indiquen els autors, aquesta tingué diverses versions i interpretacions que no són sempre coincidents. L'anàlisi comparada de les narracions de Desclot i Muntaner permet veure com en alguns punts Muntaner una informació verídica mentre que Desclot ens ofereix una versió versemblant però amb informació errònia.

L'estudi de Josep Pujol Gómez se centra en la metàfora de la navegació en la prosa mitològica de Joan Roís de Corella. Mostra com algunes metàfores tenen un origen antiquíssim. En el mateix sentit que en el treball de Francesc J. Gómez, haguéssim agraït un paràgraf a tall de conclusió.

L'últim estudi del present volum monogràfic és una interessantíssima aportació de Marcel Pujol i Hamelink qui ens presenta un recorregut evolutiu de la tecnologia naval a partir de les Grans Cròniques Catalanes. Des de l'aparició del *terçol*, un tercer remer a les galeres fins a l'evolució de les embarcacions i el primer ús de l'artilleria de pólvora en la guerra naval, fita de la guerra naval a la Corona d'Aragó. L'autor, a més a més, acompanya el seu estudi d'un seguit d'il·lustracions que ajuden al lector menys afí a la temàtica.

Per acabar, la present monografia col·lectiva clou amb una visió general a mode de conclusions fetes per Marina Montesano. La seva aportació arrodoneix un volum nodrit d'estudis rellevants i fa de relligadura del mateix.

La descripció dels treballs reunits en aquest volum ha volgut ressaltar la importància d'una proposta ambiciosa, només es troba a faltar els resums de cada treball editats a l'inici de cada estudi i no al final, després de la bibliografia. Les aportacions dels seus autors mostren la connexió existent en alguns temes fonamentals i, a més a més, ofereixen al lector diverses òptiques per observar tant fenòmens semblants com d'altres ben diferents.

POL JUNYENT MOLINS
IMF-CSIC (Barcelona)/CAIMMed

LLOPIS AGELÁN, Enrique / RUIZ GARCÍA, Elisa, 2019. *El monasterio de Guadalupe y la Inquisición*. Madrid: Ediciones Complutense.

El monasterio de Guadalupe y la Inquisición analitza els precedents històrics i les conseqüències de l'establiment d'un tribunal de la Inquisició al monestir de Guadalupe l'any 1485 i estudia en profunditat el procés inquisitorial intramurs del monestir.

El llibre està dividit en dues parts complementàries, escrites per sengles autors. En la primera part, a càrrec d'Enrique Llopis, se sintetitza el desenvolupament polític, econòmic i social del monestir des que el santuari marià de Guadalupe va passar a mans de l'Orde de Sant Jeroni, el 1389, fins a mitjans del segle XVI, i s'analitzen les causes i conseqüències de l'establiment de dos tribunals inquisitorials a Guadalupe, l'un a la Puebla de Guadalupe, inicialment acordat, i un altre desenvolupat dins el monestir.

La inquisició efectuada al cenobi jerònim el 1485 constitueix el tema principal del llibre, del qual se'n estudien precedents al llarg d'un segle pràcticament sencer i les conseqüències fins a les nou dècades posteriors. Es tracta doncs de contextualitzar les inquisicions de 1485 i d'intentar determinar els canvis en el rumb històric del cenobi induïts pels tribunals.

Aquest va ser un dels primers tribunals del Sant Ofici. Enrique Llopis hi planteja una perspectiva de llarg recorregut, resseguint les qüestions de fons més importants des de 1389 fins a 1485, data de l'establiment del tribunal inquisitorial. Vol comprendre com pot arribar-se a la situació d'una Inquisició intramurs del monestir, i analitza a fons el recorregut històric de l'èxit econòmic del monestir de Guadalupe a mans dels jerònims i les dissidències i conflictes interns i externs en els 100 anys que precedeixen la Inquisició a Guadalupe. Per a l'autor, hi ha temes de fons que

arrenquen inclús abans del 1389 i que tenen a veure amb la mateixa identitat i orígens de l'Orde de Sant Jeroni.

El període estudiat arriba fins el 1561. L'autor examina les conseqüències que les actuacions del Sant Ofici i l'aplicació de l'estatut de neteja de sang en l'Orde jerònima, sancionat mitjançant el breu d'Alexandre VI *Inteleximus* de 1495, tingueren sobre el desenvolupament del monestir de Guadalupe. Per a Enrique Llopis, la Inquisició introduí una important discontinuïtat en la demografia i en la història econòmica, política, social i religiosa de Guadalupe i del monestir jerònim allà establert. A Guadalupe hi havia aleshores el santuari marià més popular de la Península i el cenobi hispànic de més rendes i patrimoni.

La segona part, elaborada per Elisa Ruiz, ofereix en primer lloc un estudi detallat de l'origen i la naturalesa de l'Orde de Sant Jeroni a través del corpus normatiu i documental conservat. Per a l'autora, aquestes fonts permeten de conèixer quin va ser el projecte inicial ideat pels fundadors i el caràcter híbrid de la institució des del seu començament entre la vida eremítica i la cenobítica i monàstica.

Posteriorment, l'autora se centra en l'anàlisi del procés inquisitorial intramurs del monestir, fent-ne, en les seves paraules, una "anatomia", i ofereix una edició paleogràfica i crítica de dues fonts inèdites: el *Còdice del Perpetuo Socorro* i la *Sentència Condemnatòria de fra Diego de Marchena*. L'estudi d'aquest material, pel seu mateix contingut i pel fet de ser inèdit fins a la publicació d'aquesta obra, permet d'oferir a la comunitat científica i al públic uns textos que possibiliten la reconstrucció de l'anatomia d'un dramàtic procés inquisitorial. A partir de la contextualització històrica d'Enrique Llopis i altra bibliografia científica, l'objectiu principal de la recerca d'Elisa Ruiz són bàsicament les fonts documentals.

És una lectura fascinant d'un rigorós treball de recerca: la història d'un procés inquisitorial poc conegut i insòlit, que se celebrà intramurs del monestir més important de Castella en el segle XV, un lloc important de pelegrinatge, però també un centre econòmic, religiós i polític. En el procés inquisitorial, 27 frares foren jutjats per ser sospitosos de judaïtzar, de seguir practicant ritus jueus malgrat ser cristians conversos.

Es tracta d'un llibre publicat a la tardor de 2019 la base de la recerca del qual és la tesi doctoral d'Enrique Llopis, desenvolupada entre el 1974 i 1979. Tot i que la tesi se centrava en la segona meitat del segle XVIII i el primer terç del XIX, l'investigador va tenir molt d'interès en les dues inquisicions que tingueren lloc a Guadalupe el 1484 i el 1485 pels motius de la data primerenca, la duresa de les sentències en el cas de la realitzada entre els veïns laics del poble i perquè un frare del monestir, Diego de Marchena, va ser el primer religiós regular relaxat al braç secular per la Inquisició real o moderna espanyola. Posteriorment, Fra Diego de Marchena fou cremat a la

foguera. Durant la redacció de la tesi doctoral, moltes preguntes sorgiren sobre els fets de 1485, que l'autor qualifica de "espectaculars": qui prengué la decisió d'establir a Guadalupe un tribunal inquisitorial? Quan el tribunal arribà a la Puebla de Guadalupe a finals del 1484, existia ja, o no, un pla acordat per a efectuar posteriorment una inquisició en el si de la comunitat jerònima del monestir? Quines conseqüències tingueren la constatació i difusió de les pràctiques judaïtzants dels conversos, tant extramurs com intramurs, a l'ombra del santuari marià sobre la imatge dels frares i de l'Orde i sobre el desenvolupament posterior del monestir? L'autor no tenia respostes a aquestes preguntes aleshores, però les recerques dutes a terme en les dècades posteriors, el reexamen de la documentació i la curosa edició d'Elisa Ruiz del còdex de les testificacions dels frares en la Inquisició intramurs han permès la publicació d'aquest llibre. Treball d'investigacions que es demostren complementàries, la de Llopis i la de Ruiz, i recerca de quatre dècades.

PILAR ABELLAN

Universitat de Barcelona

SALICRÚ I LLUCH, Roser (ed.), 2019. *Tripulacions i vaixells a la Mediterrània Medieval: Fonts i perspectives comparades des de la Corona d'Aragó*. Rubí: Publicacions de l'Abadia de Montserrat-MMB, (Textos i Estudis de Cultura Catalana, 231).

El present volum col·lectiu, editat per Roser Salicrú i Lluch, investigadora de la Institució Milà i Fontanals-CSIC, reuneix un conjunt de 17 aportacions, principalment, del seminari realitzat els dies 25 i 26 de setembre de 2014 al Museu Marítim de Barcelona i que portava per títol "Tripulacions i vaixells a la Mediterrània Medieval: Fonts i perspectives comparades des de la Corona d'Aragó", per bé que l'editora ha inclòs altres treballs fruit de l'esperit d'aquella trobada científica.

Pel que fa als treballs que componen el volum, en primer lloc trobem l'estudi d'Enrico Basso. L'investigador posa de manifest com, tot i els estudis M. Bochaca o A. Musarra, a causa de la gran quantitat de documentació i de la seva riquesa encara existeixen pocs estudis específics sobre les tripulacions embarcades en el context de la societat genovesa i Lígur dels segles XII i XV. Val la pena destacar la sistematització de les fonts que proporciona l'investigador i la voluntat de dur a terme una pregona anàlisi de la documentació.

L'aportació de José V. Cabezuelo Pliego, se centra en la campanya naval de 1359 i en el context de la Guerra dels Dos Peres, fa una anàlisi prou detallada de l'armament embarcat en les esmentades galeres. L'autor descriu una font rica, per bé que treballada en altres estudis, on s'assenyala una relació molt detallada de tot l'equipament, armament, altres materials així com vitualles per a una flota d'unes vint naus. Amb aquesta aportació es posa de manifest, altra vegada, la riquesa de les fonts conservades en els arxius de l'antiga Corona d'Aragó.

Creuant la mediterrània occidental, Gemma T. Colesanti ens situa al Regne de Nàpols. El seu estudi exposa un conjunt ric i inèdit de diverses fonts inèdites per a poder estudiar els estols napolitans i l'activitat marinera del regne de Nàpols en el període catalano-aragonès del regne. En aquest sentit i seguint altres investigadores, la investigadora assenyala la problemàtica de la dispersió de les fonts, un fet que ha comportat problemes per a la recerca al llarg dels segles. En resum, l'aportació destaca, sobretot, per tractar un conjunt documental inèdit per a l'estudi de les armades de caràcter privat en un període relativament poc treballat en aquests aspectes, els primers anys de la dominació catalano-aragonesa del regne de Nàpols.

El retorn als territoris peninsulars de l'antiga Corona d'Aragó ve de la mà d'Andrés Díaz Borràs qui dedica una visió més panoràmica de les fonts valencianes que aportacions anteriors. Amb una gran quantitat de dades de gran interès per a la recerca sobre història marítima l'autor se centra en la discussió entre les fonts, la recerca i el món marítim a la València medieval. Amb un to més personal, l'autor es qüestiona la recerca feta fins a l'actualitat i descriu una sèrie de propostes que obre les portes a futures recerques, centrades, tal com esmenta l'autor, en la València marítima.

Per la seva banda, els estudis de José Miguel Escribano Páez i Raúl González Arévalo ens ofereixen un contrapunt amb les fonts catalano-aragoneses fixant-se, respectivament, en el segle XVI hispànic i en la Florència del cinc-cents. Escribano posa de manifest la manca d'una recerca de qualitat sobre les armades i les gents de mar que participaren en el món naval durant el període imperial hispànic. Així doncs, R. González Arévalo se centra a analitzar les fonts per analitzar les tripulacions de les galeres mercants florentines de la baixa edat mitjana. L'autor posa de manifest com hi ha una manca de fonts per a dur a terme un estudi sistemàtic, ja que les fonts que sobreviuen, majoritàriament, fan referència als oficials d'alta graduació dins el conjunt de la marineria Florentina. És per això que se centra i destaca la importància dels registres no oficials. González Arévalo, per tant, destaca la importància del diari de Luca di Masso degle Albizzi, el Quadernuccio de Luigi Vettori i la Crònica de Benedetto Dei per tal d'estudiar les esmentades tripulacions, quina informació se'n pot extreure i, també, explicar bé els límits de la documentació.

En setè lloc, David Igual analitza l'anomenat "Manifest de mar", una font valenciana de la segona meitat del segle XV prou coneguda entre els especialistes de la matèria, tal com ho esmenta l'autor. Igual ressegueix la font, un registre fiscal de diversos impostos reials que es taxaven a València sobre el comerç marítim d'importació. Els punts 3 i 4 de l'estudi mereixen ser destacats, ja que l'autor explica com la font mereix ser tractada en paral·lel a altres fonts tal com se'n desprèn de l'anàlisi de les galeres italianes que van fer port a la ciutat de València entre els anys 1451 i 1491. La inclusió d'una imatge amb un fragment de la font sempre és d'agrair.

Amb el seu estudi, Antonio Musarra, ens mostra, en primer lloc, la gran riquesa que ofereix el fons de l'*Antico Comune* pertanyent a l'*Archivio di Stati di Genova* per a la recerca sobre viatges

navals a la baixa edat mitjana. Tanmateix, l'autor, se centra en descriure un d'aquells registres, concretament el referent al viatge de la galera *Sant'Antonio* a Alexandria, Xipre i a la costa Sirio-Palestina. Musarra ens descriu la magteixa font, fet d'apreciar i que ens acosta més a la recerca d'arxiu. L'autor, amb una anàlisi al detall de la font ens exemplifica com una recerca sistemàtica del present fons podria dur a una investigació de gran potencial per a l'estudi de la marina baix medieval genovesa i, per extensió, mediterrània.

En la novena aportació del volum, Angela Orlandi s'embarca en les fonts provinents de l'arxiu Datini de Prato per extreure'n, a priori, un conjunt de dades per bé que les fonts de l'esmentat arxiu han estat més emprades per altres menes d'anàlisis. Tanmateix, Orlandi, indaga en aspectes concrets de la vida de les embarcacions mercants. De fet, és destacable l'exercici seqüencial que realitza, des de la construcció fins a la mort del vaixell. Les dades, per bé que esparses, permeten a l'autora de mostrar diferents moments en la vida d'aquestes embarcacions.

Seguint l'estudi de les tripulacions, Mario Orsi se centra per complet en les xurmes de les galeres de les campanyes sardes de 1353 i 1354. Orsi preten mostrar com les dificultats per armar les xurmes de les galeres crearen tot un conjunt documental per a poder-les gestionar de forma efectiva a causa de la seva escassetat.

Antonio Ortega Villoslada, amb una visió més àmplia, ens presenta la importància de la documentació procedent dels arxius mallorquins de l'Església. L'autor ensenya com aquesta documentació ha estat menys valorada que aquella de l'àmbit de l'Administració per a la recerca sobre el món marítim.

L'estudi de la construcció naval a la Corona d'Aragó és la clau de volta en la producció científica de Marcel Pujol Hamelink. El seu estudi, centrat en la figura del mestre d'aixa, és el resum d'una investigació de llarg recorregut documental i inèdit. Pujol ens fa un recorregut per la figura del constructor naval, la jerarquia de l'ofici, l'art de construir embarcacions, ressegueix també els calafats i la seva feina per, finalment, acabar introduint aquells individus, mestres d'aixa i calafats, que s'acordaven en naus i galeres per al seu manteniment. De fet, Pujol, clou la seva aportació amb l'anàlisi d'aquells que acaben actuant com a nauers, és a dir experts en navegació.

Per altra banda, Alberto Reche Ontillera centra el seu estudi en la història de dues galeres capitanejades pel vicealmirall de Catalunya, Guillem Morey. Ontillera fa una petita reconstrucció històrica d'aquest viatge reflexionant sobre les formes de navegació i sobre els seus terminis. L'estudi, per bé que just, inclou un el regest dels 23 documents més notables per a la seva investigació.

La recerca sobre la composició de les tripulacions i de la vida a bord de naus i galeres medievals ha estat un tema de recerca en apogeu en la historiografia marítima internacional i, en particular,

en aquella dedicada a la Corona d'Aragó en els darrers vint anys. En aquest sentit, Roser Salicrú i Lluch en el seu estudi centrat en els llibres d'acordament, és a dir els registres de reclutament de tripulacions, vol mostrar com són una font documental exclusiva dels arxius de l'antiga Corona d'Aragó. La voluntat de la investigadora és clara, la de donar la importància que mereixen els llibres d'acordament així com, amb diversos exemples, conclou amb el plantejament de perspectives de futures recerques gràcies a una font extraordinària.

Pinuccia F. Simbula ens duu a les Drassanes de la Barcelona de Ferran el Catòlic. En el seu estudi l'autora fa un recorregut relativament seqüencial dels processos duts a terme per a la construcció de galeres en un període de transició. Simbula destaca com els llibres de comptes mostren les solucions adoptades per la gestió de l'arsenal, l'adquisició dels diversos materials destinats a la construcció d'embarcacions i l'estreta relació entre la ciutat i la drassana. De fet, en aquest darrer punt obre un debat sobre l'impacte de la indústria naval en l'economia barcelonina i del seu Hinterland.

Seguint a la Barcelona baix medieval, Meikel Soberón ens parla sobre el dret d'ancoratge, un impost indirecte cobrat al port de Barcelona, de titularitat reial i que gravava el transport marítim en funció de l'arqueig de les embarcacions. En aquest sentit i a partir dels llibres conservats del collidor de l'ancoratge, Soberón ens mostra com es pot examinar de forma global la diversitat de vaixells que arribaven a Barcelona i la voluntat de seguir mostrant resultats a partir de l'estudi sistemàtic d'aquesta font.

Per acabar, Juan Leonardo Soler Milla clou el present volum amb el seu estudi sobre els patrons de nau. El treball de Soler se centra en un grup social concret estretament relacionat amb el món naval i la navegació. L'anàlisi sistemàtica i el rol que adquireixen els patrons de nau és el punt clau de la seva aportació per tal de radiografiar aquests individus en el context del comerç valencià i mediterrani.

A tall de conclusió, no es voldria deixar d'esmentar que la relació descriptiva dels diferents treballs que componen aquest volum permet veure com la Corona d'Aragó és una peça cabdal en la Mediterrània Medieval i en el tauler de joc comercial, militar i cultural.

POL JUNYENT MOLINS
IMF-CSIC (Barcelona)/CAIMMed

BALOSSINO, Simone i RAO, Riccardo (eds), 2020. *Ai margini del mondo comunale: Sedi del potere collettivo e palazzi pubblici dalle Alpi al Mediterraneo*. Firenze: All'Insegna del Giglio.

En l'aproximació al procés d'institucionalització del poder cívic viscut durant la baixa edat mitjana a Europa occidental, la historiografia ha elevat gairebé a condició de paradigma els casos dels comuni toscans i llombards, que als segles XII i XIII van conquerir una insòlita autonomia política que els va permetre endegar unes intervencions urbanístiques i edilícies veritablement impactants. L'escomesa constructiva més emblemàtica va ser la seva pròpia seu, un edifici en què la cerca deliberada de funcionalitat associada a la necessitat d'un espai de reunió i de custòdia de símbols i escriptures sovint apareixia combinada amb una voluntat de representativitat que cal relacionar amb un desig de reafirmació del poder.

Un problema que comporta la paradigmatització d'aquests lluïts exemples del centre-nord d'Itàlia és la poca atenció que desperten per als estudiosos els casos de ciutats d'altres regions que, per vicissituds diverses, no s'addiuuen a la reeixida història d'assoliment d'autonomia política dels esmentats comuni. El llibre compilat per Balossino i Rao pretén aproximar-se a aquesta realitat històrica "impura" preguntant-se des del propi títol del volum què succeeix als marges del paradigma per tal de qüestionar-lo, tot estudiant les seues del poder comunal en indrets on la successió d'etapes d'emancipació del poder cívic fou diferent en perfecció, intensitat, ritme o ordre.

Els casos urbans contemplats en el volum pertanyen a regions que es corresponen perfectament amb el corònim que conté el subtítol i que encerclen els territoris de la Llombardia i la Toscana. Es ressegueixen els Alps d'est a oest contemplant la Provença Occidental (Balossino i Guyonnet), el Piemonte (Longhi i Rao), la marca de Verona-Treviso i les ciutats del vessant meridional alpi oriental (Varanini), el Friül (Faini i Scarton) i Ístria (Canzian). S'escometen posteriorment els territoris mediterranis d'arrel italiana, tant peninsulars com insulars: els Estats Pontificis (Delzant), el Regne de Nàpols (Terenzi), Sardenya (Tanzini) i Còrsega (Marchi).

Tal com afirmen els editors a la introducció, la historiografia sobre les ciutats baixmedievales dels marges presenta sovint uns problemes de desatenció, localisme i superficialitat. A més, trobem igualment un biaix de menysteniment de les construccions comunals en indrets on s'ha primat l'atenció a les intervencions d'un altre tipus de poder preminent, ja sigui monàrquic o papal. D'altra banda, la mala conservació de les seues del govern cívic constitueix un altre evident obstacle a l'hora de reivindicar-les.

Els diversos autors sostenen però de manera unànime que la potència de la identitat cívica i de les institucions col·lectives no minva en contextos on el poder urbà es va mostrar menys autònom i més vinculat a poders de rang superior (monarquies com l'anjoquina o l'aragonesa, estructures religioses com el patriarcat d'Aquilea o el papat, o fins i tot repúbliques com Venècia o Gènova).

En conseqüència, en aquests contextos de poder compartit la seu del govern comunal manté la rellevància i la seva funcionalitat, que contempla proporcionar espais de reunió, de custòdia d'escriptures i d'impartició de justícia, a més d'un evident paper simbòlic. En alguns casos (com el Regne de Nàpols o Còrsega) es constata la compartició d'espais entre els diversos poders o, fins i tot, diversos autors postulen l'ús de l'edificació pública com a eina d'afirmació política d'aquest poder superior, com per exemple del poder venecià al Friül i a Ístria, del genovès a Còrsega o del catalano-aragonès a Sardenya.

Tot i que amb una cronologia diversa allunyada en menor o major mesura de la Llombardia i la toscana, sembla coincidir arreu una successió d'etapes bastant anàloga. De la reunió de les institucions urbanes en un primer moment en espais oberts públics o en edificis religiosos es passà a la possessió d'una seu pròpia eminentment funcional, que en la majoria de casos no es tractà d'un palau erigit ex-novo sinó de cases reaprofitades. Però pels volts del 1400, en els casos on la potència comunal fou més persistent, s'optà generalment per bastir un edifici de bell nou o bé una estructura que unifiqués els diversos espais, dotant així la comunitat cívica d'un palau amb funció simbòlica i fins i tot urbanística, en tant que pol de desenvolupament urbà.

El referit paradigma historiogràfic confereix a cadascuna de les dues zones de referència un model tipològic de palau del poder comunal ben específic i interessant per als historiadors de l'art: a la Llombardia el broletto (una loggia voltada i oberta la part baixa amb dependències al damunt) i a la Toscana el palazzo tancat i fortificat. Els diversos autors tenen ben en compte aquesta distinció, detectant la preeminència de les formes de broletto sobretot a zones properes a la Llombardia (el Piemonte, l'antiga marca de Verona, el Friül i l'Ístria), ja sigui per influència directa o per transport a càrrec d'algun podestà d'origen llombard, i les formes de palazzo a d'altres regions (altres zones d'Ístria, els Estats Pontifics o el Regne de Nàpols). Però adverteixen que cal entomar aquesta dicotomia amb cautela: en primer lloc, la sobrerestauració dels palaus públics buscant d'assemblar-se a un dels models sovint ha desvirtuat els vestigis i ha contribuït a interpretacions errònies. A més, alguns autors van més enllà i desafien frontalment el paradigma, en tant que aquest pressuposa l'existència d'un projecte original i ideal per als edificis municipals que no s'addiu amb la seva construcció dilatada en el temps mitjançant l'agregació d'elements diversos. El rebuig a la modelització porta a plantejar els palaus com a construccions contínuament modificades al voltant de nuclis preexistents que presenten similituds per compartir elements comuns capaços d'adaptar-se a la funció canviant dels espais (escales i balcons exteriors, galeries, sales de reunió grans, espais oberts amb arcades) i que són observables a totes les regions estudiades.

Apareix ben sovint en els diferents articles (especialment al Piemonte Occidental, el Friül, Estats Pontifics o Còrsega) un detall urbanístic interessant relatiu a la ubicació de la casa de la ciutat davant d'una plaça relativament gran que vindria a ser la continuació natural de l'espai de la planta inferior porticada, un signe evident de la seva centralitat urbanística i de la vocació exterior d'aquest tipus d'edifici.

A tall de conclusió, només resta apreciar el gran valor de la tasca que aquest volum fa de relacionar les diverses etapes evolutives i de qüestionar de la dicotomia tipològica paradigmàtica que ha condicionat la historiografia relativa a la construcció de la seu del poder col·lectiu. El tema però més controvertit que batega en tot el volum i que ens aboca a un interessant debat és el paper de les estructures de poder supraregionals en el procés d'institucionalització comunal. Giuliano Milani a la conclusió es refereix al “caràcter molt rarament espontani i plenament polític de la intervenció en l'edifici municipal” i qüestiona que siguin “projeccions d'una voluntat d'autogovern local”. Però es podria rebatre que la implicació de les autoritats supraregionals en l'edificació pública cal ser entesa com un episodi de la institucionalització d'un poder cívic de llarga singladura i certament generalitzat a l'Europa de la baixa edat mitjana, que apareix a les ciutats d'arreu de manera independent de la forma política del territori que ocupen. La connivència o compartició de l'espai polític entre els diversos poders que es mostra en gairebé tots els casos analitzats, i que és una de les grans aportacions del volum atès que ens permet analitzar el fet cívic més enllà de la completa autonomia dels comuns, cal ser considerada com una solució per a encarar l'autogestió dels conflictes associats al fort desenvolupament urbà de l'època. I l'edificació de la seu del poder col·lectiu suposa la consolidació d'aquest poder comunal preexistent i espontani.

Des del nostre punt de vista geogràfic, entenem també que una anàlisi similar seria ben escaient per a les seus del poder cívic de la Corona d'Aragó, un indret del marge on la identitat urbana adquireix una innegable potència a la baixa edat mitjana i que es caracteritza, tant a la pràctica com en la teoria política, per la robustesa del pacte entre la monarquia i les comunitats cíviques. A més, presenta evidents casos de seus comunals de característiques ben anàlogues a les analitzades en aquest volum.

PAU VIVES XIOL

BOLÒS, Jordi; HURTADO, Víctor, 2020. *Poder, paisatge i societat a la Catalunya carolíngia. L'organització d'un país dins l'Europa de Carlemany*. Barcelona: Rafael Dalmau, editor.

Jordi Bolòs, catedràtic a la Universitat de Lleida, és una referència a Catalunya pel que fa a l'estudi del paisatge, de la configuració del territori i del període carolíngi del nostre país, i així ho avala una extensa bibliografia. D'altra banda, Víctor Hurtado és un dels principals exponents en cartografia històrica a Catalunya amb nombroses publicacions de gran interès divulgatiu i científic.

L'any 2018 es va publicar *l'Atles del Comtat de Barcelona (801-993)*, el darrer volum dels Atles de la Catalunya Carolíngia, essent el punt culminant a una feina de més de vint anys de recerca i mapeització del paisatge i territori català dels segles IX i X. No obstant, aquest any la parella ha editat aquest llibre en el que recull de forma breu i concisa, però al mateix temps acurada, els resultats d'aquesta recerca.

El present llibre està articulat en cinc parts, les mateixes que apareixen als citats atlas –als quals fan referència en nombroses ocasions els propis autors–, que ens aporten una visió de conjunt sobre els comtats en els moments de la seva configuració. La primera part ens aporta un context des de la conquesta de Narbona per part de Pipí el Breu, fins a finals del segle X en el que s’aborden els conflictes interns i els externs amb al-Àndalus. La segona ens apropa a la configuració dels comtats des de les demarcacions més extenses –els propis comtats i els bisbats–, passant per les inferiors – valls i castells termenats–, fins a l’organització del poblament en vil·les, vilars, masos i cases i, finalment, ciutats.

La tercera ens presenta l’estructura econòmica dels comtats. Més enllà de quedar-se amb l’estudi de l’agricultura i la ramaderia, i els pes dels boscos i dels petits molins fariners, aporten noves perspectives sobre una economia més activa i dinàmica del que es podria pensar amb la presentació d’una molt incipient presència de mercats i de comerç a llarga distància on els comtats catalans serien terra de pas (capítol 6).

La quarta part és un repàs a la societat del moment posant sobre la taula les diferències entre fidels al rei o als comtes, i el pes dels pagesos aloers i les comunitats pageses. Els darrers punts d’aquesta part s’enllacen amb la darrera; en aquests últims capítols els autors ens presenten com l’estudi de les advocacions de les esglésies ens poden donar alguna informació sobre el moment de la seva creació. Aquests estudis, tot i que interessants i que ens poden ajudar a resseguir l’evolució del paisatge, han de ser complementats.

Finalment, la cinquena part, i sota el títol “una recerca interdisciplinària”, ens apropa a la utilització de la toponímia per estudiar continuïtats i trencaments de poblament. Per fer-ho, estudien els topònims pre-romans, romans, àrabs i berebers i els germànics. Finalment, mostra l’estudi dels antropònims que poden aportar informació sobre connexions entre territoris.

Al llarg del llibre es pot veure la metodologia de treball emprada per fer els atlas, i el propi llibre, centrada en un enfoc interdisciplinari que es basa en la utilització de fonts històriques, arqueològiques i amb l’estudi de la toponímia per tal de poder obtenir una visió el més acurada possible del període estudiat. Tot i ser un llibre breu es tracta d’una font certament important ja que representa el punt culminant i les conclusions dels atlas de la Catalunya carolíngia i es presenta com un llibre bàsic i introductor per l’estudi d’aquest període al nostre país.

POL DOMINGO PALAU

ROCA CABAU, Guillem (2020). *Pobresa i hospitals a la Lleida baixmedieval*. Lleida: Editorial Pagès, Institut d'Estudis Ilerdencs. 236 p.

Per començar aquesta ressenya de l'excel·lent llibre publicat per Guillem Roca, res millor que evocar la definició que en fa l'autor sobre la pobresa, la qual resumeix, d'una banda, la realitat de la pobresa a la Lleida baixmedieval, i de l'altra, totes aquelles situacions que duïen a les persones a malviure a la ciutat: "La definició de pobresa medieval és àmplia, no la podem reduir únicament a termes econòmics. La pobresa de la Baixa Edat Mitjana també es definia en funció de la salut, de la seva duració, del nivell d'humiliació que comportava. En aquest sentit, es percebia com a més penosa i dura la pobresa del cavaller que es veia en una situació de misèria que no el desgraciat que tota la vida havia estat envoltat d'infortunis. El pobre era aquell que no podia realitzar les activitats pròpies del seu grup social, aquell que es veia mancat del seu treball per una malaltia, el que abandonava la comoditat d'una família benestant per imitar la pobresa apostòlica, el cavaller sense armes que cercava fortuna, els sectors més desfavorits del treball urbà, els que vivien als marges morals de la societat... la llista és llarga i té tantes cares com la societat medieval".

Aquestes línies ens deixen aclaparats per la gran varietat de situacions que ens podem trobar entorn a la pobresa. Sovint sentim parlar de l'edat mitjana com si fos una etapa fosca, però és ben sabut que no era així, ans una època polièdrica, plena de contradiccions i molt més rica de què puguem pensar a priori. La seva comprensió requereix una anàlisi que permeti apropar-nos, intentant entendre-la, i això és el que Guillem Roca pretén. Christopher Wickham al descriure els diferents actors que evolucionen en el món medieval afirma que, essent molt diferent del nostre, no ens resulta irreconeixible.

A través d'aquesta magnífica definició, Guillem Roca ens presenta les diverses circumstàncies que podien dur a la pobresa i això ens ajudarà a entendre com la societat medieval s'hi va abocar per solucionar-la. La pobresa genera conflicte i les autoritats pretenen controlar-la, ja que perilla el bon regiment de la ciutat. Preocupa aquell que es dedica al joc, a la prostitució o la delinqüència. No sols des del punt de vista religiós sinó també d'ordre públic. James Brodman, en el seu conegut llibre *Charity and Welfare*, es preguntava fins a quin punt l'assistència baixmedieval als pobres seguia responant a motius religiosos o si pesava més l'intent d'evitar un problema social. És a dir, hi ha un canvi de paradigma. Partint de la motivació religiosa dels seus orígens s'inicia una nova manera d'enfocar el problema, exclusivament secular. Les entitats públiques s'allunyen de la idea de beneficència i prediquen el benestar. Hi ha un punt d'inflexió a partir del qual els petits i nombrosos hospitals de fundació privada que inicialment donaren acollida als pobres, malalts i pelegrins es varen transformar en centres més grans de gestió ciutadana, adaptats a la cura dels malalts que, posteriorment, aniran experimentant una medicalització més marcada. Aquest procés seria comú a tot Europa.

En aquest llibre, Guillem Roca ens regala una detallada descripció dels hospitals a la ciutat de Lleida previs a la fusió que va confluïr en l'hospital de Santa Maria al segle XV. L'autor analitza els que estaven situats dins la capital i també aquells que s'han documentat en les principals vies de comunicació. El seu treball és deutor, en gran part, de la documentació exhumada de l'Arxiu Municipal de Lleida (AML), en particular de les sèries: "Memorial dels pobres", "Actes del Consell General", "Llibre de crims", "Comptes de la Pia Almoïna" i "Consells particulars". Però no només això, ja que també s'aporten dades procedents d'altres arxius com ara els de Corona d'Aragó, Capítular de Lleida o Stato di Roma. De fet, *Pobresa i hospitals a la Lleida baixmedieval* és una part revisada i ampliada de la seva tesi doctoral, defensada l'any 2017, que revela un profund coneixement de la ciutat medieval, el seu comerç, la seva dinàmica social i també, la manca de salubritat, ja molt criticada pel cèlebre Jaume d'Agramunt.

El pròleg, signat per Joan J. Busqueta ofereix un resum del context en el qual apareix l'estudi dels hospitals a Catalunya. Ens remet a un primer Congrés a Lisboa de l'any 1972, dedicat a la pobresa i l'assistència durant l'edat mitjana i també, al simposi internacional "Ciudad y Hospitales en el Occidente Europeo, siglos XIII -XVIII" celebrat el 2009 i publicat el 2014. Busqueta també recorda l'impuls que la història dels hospitals ha rebut des de 2012 gràcies als "Abrils dels Hospitals" de l'IRCVM. Dins d'aquest context i a partir de la seva recerca, Roca ens introdueix en l'estudi de la pobresa i els hospitals baixmedievals lleidatans. El primer capítol el dedica a la descripció de la pobresa d'una manera esplèndida. L'autor aconsegueix, a través del coneixement d'aquest grup social, fer entendre quina funció real tenien els hospitals. És evident que a un usuari de la sanitat actual li costaria reconèixer com a hospital un de medieval. És per això, que cal explicar aquests inicis, on els aquests centres eren més un lloc d'acolliment de pobres i desvalguts o fins i tot, de pelegrins, que no pas exclusivament un lloc de diagnòstic i cura de malalties, com ho són avui dia.

En un segon apartat, Roca explora els hospitals documentats a la capital del Segrià des de la conquesta fins a la fundació del de Santa Maria. Es divideix la seva evolució en tres períodes: un de fundació (corresponent als segles XII i XIII); un segon moment d'adaptació (segles XIV-XV); i una darrera etapa de renovació, ja ben entrat el segle XV. La primera inclou la fundació dels hospitals, on trobem els primers centres documentats, el seus promotors, la seva ubicació i l'evolució posterior. En la d'adaptació, alguns hospitals ja han desaparegut i altres es mantenen, però perden aquella embranzida inicial. A l'últim, el procés de fusió dels hospitals finalitzarà en un període de renovament, no sense dificultats i la negativa d'algun centre, com ara el de l'Esperit Sant, a unir-se a la resta. Aquesta negativa queda ben documentada en una carta que es reproduïx en l'annex.

En el següent capítol es detalla com era cada hospital a través d'alguns inventaris que encara es conserven. Aquesta troballa, inèdita i de gran importància, ens aporta coneixements sobre la

realitat del contingut moble i immoble dels hospitals, ja que va ser fet amb la intenció de conèixer la situació hospitalària a Lleida en el seu moment.

Un altre capítol força interessant és el que ens acosta als usuaris, recerca documentada gràcies a l'excel·lent sèrie de "Llibre de crims", que conté anècdotes curioses i altres esdeveniments relacionats de manera, directa o indirecta, amb els hospitals. Baralles, violacions, robatoris, etc., tots ells rigorosament reals, desfilen un darrere l'altre.

L'anàlisi de la xarxa hospitalària que envolta la ciutat de Lleida desvetlla un seguit d'establiments en cadascuna de les rutes que uneixen la capital amb altres ciutats importants. Se'n documenten tant en el camí que va a Balaguer, com a Montsó, Fraga, Tortosa, Tarragona o Barcelona. Se'n citen una setantena, alguns ben estudiats i d'altres tan sols insinuats en algun document.

L'apèndix documental ha estat triat amb cura. Hi trobarem els inventaris dels diferents hospitals tots ells del mateix any 1447, la qual cosa en permet fer-ne una comparació. També hi trobem dos interessants documents sobre la prohibició del joc i la prostitució per part del rei Ferran d'Antequera i un ja citat a propòsit de la negativa del de l'Esperit Sant a fusionar-se amb els altres hospitals urbans.

Pel que fa a les imatges, Guillem Roca cuida aquest detall de manera que ens mostra els cèlebres murals de la Pia Almoina on es veu perfectament representat al pelegrí, al pobre, a l'estudiant i al malalt, tots menjant plegats. També hi veiem el retaule de Santa Maria de Castelló o el de Santa Llúcia amb la representació d'un captaire. L'autor busca el referent més proper per tal de descriure'ls i en la bibliografia demostra un bon coneixement dels influents escriptors de l'època, molt necessaris per comprendre el procés que han sofert els hospitals i la visió que en tenien llurs contemporanis com Eiximenis i Vives.

Els mapes de la ciutat de Lleida són de gran utilitat per tal de situar els hospitals en les seves localitzacions i seguir-ne els diferents canvis al llarg dels anys. Finalment, aporta una bibliografia extensa i especialitzada amb referència als autors de major prestigi en aquest camp.

En resum, es tracta d'un llibre excel·lent, destinat a un lector especialitzat i interessat en l'edat mitjana i l'assistència hospitalària a Catalunya, però que també pot cridar l'atenció d'un públic més ampli, curiosos per conèixer la vida i els costums de l'època. Roca aporta una informació exhaustiva dels hospitals de la Lleida baixmedieval i el procés de fusió que va tenir lloc a mitjan segle XV, però també, i aquest és un dels seus principals valors, ens parla de persones sovint oblidades, pobres, malfactors i altra gent que vivia al carrer amb les seves vicissituds i els càstigs que podien rebre pel seu comportament.

ANNA MARIA ESTER CONDINS

VINYOLES VIDAL, Teresa, 2020. *Usos amorosos de las mujeres en la época medieval*. Madrid: Catarata.

L'autora d'aquesta recerca no necessita presentació. Teresa Vinyoles brinda amb la seva darrera obra un text que pretén, intencionadament, recuperar i contribuir a la genealogia femenina de la història.

La seva recerca recull fonts fruit d'antigues i noves investigacions amb l'objectiu d'aprofundir en l'estudi de la història de les emocions. La historiadora, de gran renom, insisteix en recordar al lector que la història de les dones és la història de la vida i que, més enllà dels factors socials i econòmics, és la història de la pràctica de les relacions.

Amb l'avidesa que la caracteritza, Vinyoles exposa una grandíssima riquesa documental, de tipologia molt variada, útil i necessària per endinsar-nos en la història de les dones a l'Època Medieval. En contra de l'opinió de la historiografia masculina tradicional, segons la qual el silenci de les dones és la única font femenina que ens ha arribat, Teresa Vinyoles fa referència a fonts notariales, literàries, judicials, epistolars, de caràcter mèdic i teològic, entre d'altres. És així com l'autora fa palesa, novament, la necessitat de treballar amb una historiografia que parteixi de la singularitat de ser dona. És a dir, i en paraules de l'autora, més enllà de l'home com a mesura, la historiadora busca la singularitat de l'experiència femenina a través de les fonts medievals.

És precisament el coneixement de Teresa Vinyoles d'aquesta experiència històrica, adquirit durant anys de recerca i investigació, el que ens demostra una vegada més que la història no és rectilínia. Mentre Vinyoles fa referència al sabers sobre els cossos de les dones medievals, ens parla de l'erotisme de les novel·les cavalleresques i dels processos judicials contra algunes dones, per conductes llicencioses.

L'autora fa referència a estudis com els de Perarnau o Green, per parlar-nos del poder màgic que tenia la paraula en boca femenina, i els seus efectes curatius. Les sanadores i els conjurs quotidians formen part també d'aquesta obra, amb una clara referència a les investigacions de Montserrat Cabré.

Les obres de Tròtula de Salern i d'Hildegarda de Bingen serveixen a Vinyoles per fer un salt polític i introduir la Querella de les Dones, en el que fou un temps hostil per a la llibertat femenina. Tanmateix, a través d'aquesta història que no és lineal, l'autora recupera el seu antic estudi sobre Estefania Carrós i de Mur (2004), realitzat conjuntament amb Mireia Comas, per tal d'aportar llum en un escenari històric enfosquit per la creixent misogínia. El cas d'Estefania, mestra soltera instal·lada a Barcelona al segle XV, és també un pretext en aquesta obra per replantejar els

prejudicis que la historiografia presenta sobre l'educació de les dones al llarg de l'Època Medieval.

L'amor és, sens dubte, un dels eixos transversals del darrer llibre de Teresa Vinyoles. Un amor que l'autora demostra, sense dificultats, que és present en les fonts medievals de casa nostra. Aquest amor és un amor espiritual, lliure i sense mediacions, com el de les beguines i les místiques. És també un amor terrenal, entre dones i entre homes i dones, present sobretot en la literatura epistolar. És, alhora, l'amor matern, com el que Dhuoda demostra pel seu fill, a qui han allunyat d'ella.

Existeix, per últim, un fil d'or que lliga i travessa sencera aquesta última obra de la Teresa Vinyoles. Aquest és, precisament, l'escriptura d'una història de les dones que sorgeix de l'estudi de la llibertat femenina i no pas de la seva misèria patriarcal.

HELENA CASAS PERPINYÀ